

Hogyan élnék örökké?

1. Kell egy idő, amíg hozzászokunk a lassan egyre inkább múlttá váló adottságokhoz. Az adottságokban létezünk, de erről nem sokat tudunk (és ez meglehetősen közhely). A nemzetiségi léthez igazodó kritika mindörökké adosa maradt Szilágyi Domokosnak; nem írásokkal, nem személyének értékelésével (hierarchizáló beleérző írás ugyanis van éppen elég), hanem művének, szerepének elfogulatlan körülírásával (persze igaza van Páskándinak, aki szerint a körülírásával (perkerítése, rámutatás — és nyilvánvaló, hogy elsősorban a *különbözőség* megragadása, és nem ilyen vagy olyan analógiák föllállítása a célja).

Mindeddig K. Jakab Antal és Cs. Gyimesi Éva tették a legtöbbet Szilágyi Domokos elfogadtatásáért. A legégetőbb kérdést, tudniillik, hogy „hogyan használjuk a Szilágyi Domokos-i szöveget” — azonban nem teszik fel. Jelen írás is csak néhány vetületét próbálja meg tisztázni a kérdéskörnek, egy hipotézisrendszer föl-vácolásával, mely kiindulópontként szolgálhat költői művének olvasatához, előkészítve annak immanens kritikáját.

Badarság lenné azonban a költő „szándékai” felől megközelíteni az anyagot: egyetlen tudatos alkotó sem tartózkodott a misztifikációtól — főleg, ha a körülmények is kényszerítették. A hagyaték feldolgozatlansága miatt azonban a föltárás lehetetlen; ez nem is célunk.

Szilágyi Domokost nem ismertem személyesen, így igyekszem kerülni a személyes utalásokat. Ami érdekel: a szöveg, illetve közege.

2. Weöres berzenkedett a testiség ellen fiatalabb korában — mert az különbözőségét kérdőjelezte meg („csináljuk azt, amit a sintér is tehetne“!).

Különös módon (talán épp ezért?) sikerült egy olyan világmodellt kialakítania, ahol szerep és tárgy — az egyén viszonyai és az egyén mint egy más, nem belőle következő viszonyrendszer tárgya — egyetlen egységen belül van. Weöres ezáltal az állandó cserék, az állandó travesztia lehetőségét teremti meg: ami ugyanis az (egy) egységen belül van, az egyenértékű, az felcserélhető.

Na de most Weöresből itt csak egy nagyon vékonyka kétnyelvű kiadás forog közközezen — mégis sokan és sokakat viszonyítanak hozzá, mivel formakultúrája viszonylag zökkenőmentesen levezethető a *Nyugat* által fémjelzett „hagyományokból” — mint ahogy levezethető a József Attiláé, a Füst Miláné vagy a Radnótié is —, és mivel utóbbi másfél évtizedünk kritikái gyakorlatában igen tekintélyes hányadot jelentenek azok, akik ezt az ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes, s folyamat-szerűségében alig érzékeltek jelenséget tekintik értékrendszerük próbakövének — a csúsztatások veszélye hatalmas.

Kántor Lajos a *Felezőidő* című kötetet például Weöres *Psychéjéhez* hasonlítja (*Szilágyi Domokos játéka*, in: *Kényszerleszállás*. Bukarest, 1978): „... a Felezőidő (1974) szinte csupa játék, kellemkedés, stílárís bravúr (Weöres Sándor *Psychéjé*t juttatja eszünkbe).“

Jelzem — ez nem az egyetlen hely, ahol Weöresre történik utalás Szilágyi Domokossal kapcsolatban. Az összehasonlítás alapja elsősorban a „játékosság”, ami gyaníthatóan *formai játékok* jelent, egy olyan tevékenységet, melynek során újra-felhasznált formákon, újratermeltet közlésszituációkon keresztül fejezünk ki valamit, amire a közvetlen-kijelentő beszédmód különböző okokból nem képes.

Szilágyi Domokos „játékossága” azonban sokkal komplexebb jelenség. Hogy egy jól ismert példán szemléltessem: a *Haláltánc-szvit*, mely nyilvánvalóan egyik letragikusabb szövege a költőnek, úgy realizálódik, hogy a groteszk s az irónia éppúgy jelen van, sőt: inkább jelen van a szövegen belül, mint a fenséges. És mindegyik elem a játékstratégia része. K. Jakab *az idézetek lipcsei csatájának* nevezi a szöveget — és nem alaptalanul. A különböző kódrendszerek szerint működő nyelvi rétegek, a különböző szituációk ugyanis állandó feszültségek forrásai, olyan feszültségeké, amelyek csak a kódok egyidejű megszüntetésével oldhatók fel („Egy nyelv, amelyet meg kell tanulnunk elfeledni” — Kiemelés tőlem — B. F.). A tragikum forrása a kódokat létrehozó *helyzetek* szembesítése. A technika nem új, a regényirodalomból olyan példákat lehet idézni, mint a *Veszedelmes viszonyok*

avagy a *Pont és ellenpont*. Az egyik legtudatosabb kelet-európai, aki él vele, a *Lázadás* című regénye ürügyén ki is fejt: „[...] tragikuma az, hogy mindenkinek igaza van, de ez [...] elfogadhatatlan“ (interjú, in: *Adevărul literar și artistic* XIV, nr. 760. 1—2).

Szilágyi Domokosnál egy dolog saját előtörténete és az adott helyzet révén tesz szert jelentésre. Különbözőségét tényként kell elfogadnunk, mivel a költő nem fogalomalkotásra, hanem *képzetek* körülírására vállalkozik elsősorban (vö. Pászkándi Géza: *Fogalommagyarázat ritmusban*, in: *Tű jöke*. Bukarest, 1972).

A *játék* alapvető funkciójának a helyzetteremtés tűnik, ami végső soron létreteremtés, ugyanis a helyzethez-kötöttség, az, hogy az egyén fel sem fogható a helyzetén kívül — amely meghatározza egész gondolkodási és cselekvési körét —, azt is eredményezi, hogy a helyzetnek szükségképpen jelentése van számára, hogy valamiképp megvalósíthatja benne önmagát. A játék a kötöttségek kiismerését célozza, s amint Kántor homályosan utal is rá: a szabadság megkísértése.

A szabadság forrása azonban nem a jelentésekhez való hűség, hanem a *félreértés*. Az így létrejött szabadság azonban csak az egyén szubjektuma számára az; az így létrejött szabadság azonban szükségképpen tagadás, a fogalmak egyértelműségének és beszukthetőségének tagadása — a mindennapi tudat és az intézmények tudatának tagadása. Költőnknel a tagadás közvetlen célja: keresztülhúzni a mindennapi tudat abszolutizálására irányuló törekvéseket. Mindennapi tudatunk ugyanis teleologikus, azaz *valamire* irányul, hogy aztán a konkrétumot ennek megfelelően értékelje, és időben elrendezze (= elmosssa), csökkentve az önismeret hiányából eredő logikai botrányt.

A jelen eseményei egy a múlt formáival megragadhatók (írhatók körül). Am meg is semmisítik ezt a formát, hogy az, partikularitásukat mintegy fölfalva, újraterejtődjön. Az *idő* által kitermelt forma természetesen csak látszat, de „a látszat maga a lényeg számára lényeges, az igazság nem volna, ha nem látszana, ha nem jelenne meg, ha nem *valamiért*, valami számára létezne“. (Hegel: *Esztétika*. Budapest, 1975. 17.).

A költői beszéd technikai feltételeitől (tér- és időbeliség) független időképzet a lírában valami hasonlót hoz létre ahhoz az állapothoz, amit Bretter György *Hérakleitosz a filozófus*, *Hermódarosz barátja* című esszéjében vázol (*Párbeszéd a jelennel*. Bukarest, 1973. 41.): „Az időt elszakították a dolgoktól, és hiába mondogatta a filozófus: »Az idő kockával játszó gyermek, gyermekség az ő királysága«, nem hallgattak rá, vagy nem is hallhatták meg szavát. Nem tudtak a jelenben kiigazodni [...]“ Megjegyzendő: a jelen Bretternek az első valóság, és nem ama „mitizált“. Az érzéki konkrétságától megfosztott *időnek* alapvető funkciója ugyanis az, hogy a kívülről bevitt célrendszert mint a műalkotás valóságának immanens tartalmát tüntesse fel.

Szilágyi Domokos azáltal kerüli meg (véli megkerülni) az előbb vázolt machinációs sémát, hogy adottságnak veszi, formáira építkezik — s a forma funkcióját kitriblizendő, egy olyan állapotot „játszik meg“, ahol az *időt* létrehozó ciklikus lét — mely csak a célok függvényében bontható föl, tehető lineáris — az, ami: minden ráaggatott hit megcsúfolása. Ahol az eljárás maradéktalanul sikerül: az *Öregek könyve*, ahol a ciklikus változások kiválasztott állomása kézzelfoghatóan nélkülöz minden célszerűséget, egyszerűen vegetálásnak minősülve. A tagadás tételes:

488 mindent elfeledtek

489 nem gondolnak semmire

490 és észre sem veszik, hogy nem élnek

Nem élnek, és kész. Nem tudnak. A mindennapiság úgy jelenik meg, mint az észrevétlenség, az ösztönösség éjszakája, mint gépies önreprodukció, mely minden racionalizáló törekvés hatására elaprózódik, széthull. Tamás Gáspár Miklóst idézve: „A vers kiáltás, tiszta affektus. Nem azt mondja: »...porrá leszünk«, hanem azt: »ez a por«. Szörnyű.“ („Az év könyve“—vita. *Utunk*, 1977. 9.)

A *poéma* előképe *A láz enciklopédiájában* (1967) jelenik meg, a *Don Quijote végredelete*, ami azonban még *láthatóan* játék, fityisz-mutatás. De 1975-ben már „életlennyekből“ építkezik.

3. A hatvanas évek elején a romániai magyar költészetben olyasvalami történik, amit az idő távlatából mint az *öszinteség forradalmát* (Pomogáts Béla: *Lázak költője: Szilágyi Domokos*. Kortárs, 1977. 8.), mint *örült gerillaharcot* (Szilágyi Júlia: *A mindenség felezőideje*. Igaz Szó, 1975. 10.) írtak körül — később.

A nyers emlékeztetőredékek és az egyre inkább lemerevedő nemzedékideológiák közti ellentmondások azonban túl nyilvánvalók, hogy — jóllehet globálisan és

érintőlegesen — ne térjünk ki a generációs kérdésre, ami egyáltalán nem korcsoportok és ideológiák ügye; a válaszadók több-kevesebb szerencsével kijelölhetők, s Pomogáts Béla fennebb idézett tanulmányából kiindulva megpróbálom fölvezetni, hogy mi az a más, ami megtörtént.

Pomogáts szerint az ötvenes évek második felében s a hatvanas évek elején formálódik ki egy olyan generáció, mely visszahelyezi a szubjektív éntudatot jogába, mely kifejezi a hatalom tudata és a kisközösségek tudata, az intézmények és az igények közti hasadékat. Modellje nemcsak hiányos: következetlen is; szimbólumai (Labiş és Șt. Aug. Doinaș), jóllehet valóban viták középpontjában állottak az adott időben, mégsem jellemzik (egyszerűen nem jellemezhetik) azt. Nemcsak azért, mert Doinaș egy más évjárat (1947-ben jelent meg első kötete!), és egészen más formaállagot képvisel, mint az 1957—1962 között jelentkező költők, Labiş meg — korai halála miatt — ígéret maradt, annak ellenére, hogy a román kritika ezt eléggé cáfolja. A fordulat sokkal komplexebb, mint hogy hangváltásként leírható legyen. Kétségtelen azonban, hogy Ion Gheorghe, Tomozesi és (a regényíró) Eugen Barbu áttörése 1957-ben, Labiş, Nichita Stănescu, Marin Sorescu jelentkezése, majd Doinaș 1964-es kötete Conta és Dan Botta teóriáinak, a román föld mitológiáinak s „eszmei specifikumának“ újrafelfedezését és igazolását jelentik. Később ez az irányzat eljut kiteljesedéséhez, és a szellemi élet kifejezetten központi áramlatává lép elő.

A romániai magyar, illetve német irodalom fejlődési iránya azonban egészen másképp alakul. A magyar nemzetiségi intézmények viszonylag később próbálnak idomulni az időközben megváltozott helyzethez, és akkor is eléggé tisztázatlanok a változások premisszái. Az 1957-ben induló *Ifjúmunkás* és az 1961-ben Veress Zoltán könyvével felavatott *Forrás*-sorozat is inkább a kulturális machinációt szolgálja, mint valami koncepciót. Az ekkor feltűnt (javarészt kialakult) törekvések csak később (1965 körül) jutnak el különbözőségük kijelentéséig (mert gondoljuk csak el, Lászlóffy Aladár, Jancsik Pál és Szilágyi Domokos mint egy nemzedék!). Az irodalmi köztudatban és gyakorlatban a sematizmus „bukása“ azt jelentette, hogy a kulturális javak (csere)értéke ezentúl hatalmas, s hogy aktivitásuk mércéje nem a szükkeblűen értelmezett politikum, hanem az esztétikumnak álcázott morális érték.

Ami megszólal: nem egyetlen, jól meghatározható törekvés, hanem a bizalmatlanság; és mindkét fél bizalmatlan. Nemcsak a törekvő egyén (aki már szeretné az ígéretek és programok megvalósítását saját szemével látni), hanem a felépítmény is, amely még nem rendezkedett be a kockázatvállalásra.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a „második *Forrás*-nemzedék“ éppoly bizalmatlan a törekvésekkel szemben, melyeknek integrálódása időközben már megindult — és ez utólagos „nemzedékideológiák“ megfogalmazásához vezetett. A hetvenes években feltűnő és az 1975 felé eluralkodó „történelmi vers“ (Egyed Péter megnevezése) azonban világosan mutatja, hogy mi rejtett az önmagukra mutató gesztusok mögött. Az öngazolási taktikák ugyanis messzemenően azonosak. Ezzel szemben különös, hogy a Szilágyi Domokoséhoz hasonló törekvések az előző nemzedék ún. *do-kumentumprójá*jában jelentkeznek. (Szabó Gyulára gondolok elsősorban, jóllehet 1976 után ő is határozottan történelmi témákhoz nyúl.)

A gesztus és a sorskonstrukciók előtérbe kerülése irodalmunkban (gondoljunk csak a *Vadon nőtt gyöngyvirág* átütő sikerére!) a monstreapparátus rovására, a hagyományos machináció ellenében az évtized elején — s az obligát illúziók elvesztése után — rendkívül tanulságos.

1957-ben az általános törekvés: „néven nevezni a dolgokat.“ Ez a legkülönbözőbb formában objektívalódott később — a nyitások a montázs, a konkrét szemantikai szöveg és az objektív líra felé történtek. De a korcsoport egyetlen költője sem adta föl a szöveg kijelentő funkcióját. Hogy ez milyen különös eredményekhez vezetett, jól példázza Ion Gheorghe legújabb kötete, a *Dacia Féniks*, amely nyelvet teremt, nyelvet talál ki — de azt esszé- és poémaszövegekben fejt ki, azzal az alig titkolt szándékkal, hogy ezáltal a román nyelv fogalmait határozza meg szorosabban.

Szilágyi Domokos költői termésében is különös kettősséghez vezet ez a (látszat)-kompromisszum. Ez a költészet ugyanis nemhogy egyszerűen asszimilálná (és jellem: a tagadás is asszimilálás: egy tabu asszimilálása), hanem továbbgondolja, egyedi esetté szigeteli el magában a klasszikus eredményeket. És persze ezzel át is értékeli őket — ami nem ment sohasem zökkenőmentesen, ugyanis az új kódok elsajátításának lehetősége mindig konfliktushelyzetet teremt egy kultúrán belül. Minél zártabb, annál élesebb.

Költőnk létét meghatározza az, hogy a nemzedéki nyelv (nyelvek: vö. Bretter: *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről*), amelyet ő is használ, 1969—1970-ig ál-

Mandó korrekcióknak van kitéve. Ennek következtében a generáción belül több nyelvvariáns alakul ki, melyekhez újabb emberek csatlakoznak le — ugyanakkor a nemzedék néhány kritikusja továbbra is egységesnek tartja azt, ami voltaképpen már nem az (Kántorra és Lángra gondolok).

A hatvanas évek második felében Szilágyi Domokos már beérkezett költő (meg kell azonban jegyeznem, hogy a költészeteszményéhez nagyon közel álló Páskándi státusa jelentősen különböző — tehát bizonyos mértékig *egyéni* érvényesülésről van szó). Ugyanakkor nem fogadja el az ebből adódó illúziókat (ahogy Bretter sem fogadta el; vö. Tamás Gáspár Miklós: *A teória esélyei*. Bukarest, 1975. 147.) — mert ezzel eszményeinek létjogosultságát kérdőjelezte volna meg. A „partikularitásba menekülést” (Bretter), a társadalmiság hiányát azonban már az 1961-es kötetben látványos mélységekben realizálja: „neved nincs / tárgy vagy csupán / karodon a leltári szám — / tárgy vagy / csikos huzattal / beszélni tudsz ugyan de nem tanácsos / és nem tanácsos hallgatni sem / és nem tanácsos aludni nem tanácsos virrasztani / nem tanácsos enni nem tanácsos éhezni” stb. A helyzetet a *Missa solemnis*-ben tér vissza, meg (némiképp transzcendálva) a *Mestrovic: Jóbban* és az *Öregek könyvében*. Válogathatunk a divatos kulcsszavakban: a helyzetet lefordíthatnánk így, hogy *fasizmus*, hogy *középkor*, hogy *eltárgyiasodás*.

Szilágyi Domokosnál, amint rámutattam, e létállapot: alaphelyzet. Egy sorskonstrukció alaphelyzete. Am szóljon a nemzedéktárs: „ő — ezt másfél évtizede tudtunkra adta — nem arra szerződött, hogy mások helyett vagy másokkal együtt, de akárcsak a maga számlájára felejtse. [...] Mert mindenkire annyi tartozik, amennyit vállal [...], amennyit ér. Szilágyi Domokos nagyon sokat vállal. S ez valamilyen feszélyező és feszélyezett nagysággal ruházta fel a költőt.” (Szilágyi Júlia: *I. m.* — Kiemelés tőlem.) A „feszélyezett nagyság” elsősorban büntudathoz vezet. A konkrét, az azonnali hatékonyságú társadalmiság lehetőségének eljátszása miatt.

Cs. Gyimesi Éva eredményeit használva (*Éjjeliőr egy tört-ezüst-koron*. Utunk, 1976. 40.) kijelenthető, hogy Szilágyi Domokosnak a társadalomhoz való viszonya elsősorban a virrasztás (feleződő) motívumkör körül gyűrűző magatartásban objektiválódik (ami azonban megnyilvánulásában kettős, aszerint, hogy saját kisközösségéhez, avagy a tágabb értelemben vett „közügyekhez” köti a vershelyzet). Nem akarom Cs. Gyimesi megállapításait ismételtetni. Leegyszerűsítve: a *Feleződőben* legtípusosabb formáját elnyerő tartalom a hit—tömeg antinómia, az, hogy e *tömeg* az egyén hitének s különbözőségének meg eszményeinek megcsúfolását jelenti.

Van azonban egy másik szerepkör, mely ugyan az előbbi függvényében realizálja értékeit, mégis készen kapott, s mint érték- meg célrendszer az európai kultúrkörben viszonylag stabil. A férfi és női magatartásformák rendszere ez, melyen belül hagyományosan elkülönülnek az aktív, passzív, a cselekvő és a tárgy-egyen szerepek. Szilágyi Domokosnál e szerepek rögzítettek, a világháborús élményből kreált magatartás itt is nyilvánvaló; e (celani vétetésű) „nem szabadulsz!” imperativusza kísért, s a weöresi szerepcserék lehetetlenek, mert az ellentétek állandóan újrafogalmazódnak, és nem adatott egy olyan magasabb rendű egység (a változó helyzetkonstrukcióból és etikai magatartásból szükségképpen nem is adódhat), amelyben feloldódhatnak; „öröklött tudás szerint” különböznek, mindkét szerepkategória egyszerűen *van*. Továbbépíthető, de meg nem változtatható, föl nem cserélhető.

A szabadulás csak a radikális szerepfelborítással adott — de csak az egyéni szubjektum megsemmisülése a következmény, ami azonban számunkra csak elhallgatás, avagy a hidak föléletése. Henri Thomas írja: „En, én már ezen a világon megláttam az örökkévaló testet, az erekljét. Nem látom most, elpusztul, talán már el is pusztult; akkor örökre az enyém.”

A *test*, a szerep örök („Az örök, az örök az út”); csak a *tetem* mulandó — tanít Szilágyi Domokos: próbáljuk megérteni a formákat.